

Лекція 5. УКРАЇНСЬКА НАЦІОНАЛЬНА РЕВОЛЮЦІЯ (1648 – 1676 рр.).

На середину XVII ст. у різних сферах життя українського суспільства визріли гострі суперечності із його статусом у складі Речі Посполитої, її політикою в національному питанні. Небажання правлячої верхівки Польщі визнати й вирішити кризу українсько-польських взаємин привело до національної революції, спрямованої на зміну суспільного ладу, національне визволення та створення власної держави. Революція не тільки глибоко трансформувала українське суспільство, а й змінила геополітичну ситуацію в Східній Європі, мала широкі й далекосяжні наслідки для України й сусідніх держав. Причини, сутність, особливості розвитку та проявів революційних процесів 1648-1676 рр. будуть розглянуті в даній лекції за планом :

1. Причини, передумови, рушійні сили та характер революції.
2. Національно-визвольна та соціальна боротьба в 1648-1657 рр. Українська козацька держава.
3. “Руїна”. Криза та поразка революції.

1. 1. Причини, передумови, рушійні сили та характер революції.

Національно-визвольна та соціально-політична боротьба українського народу була обумовлена його становищем та розвитком в Речі Посполитій. Безпосередні причини повстання, як їх бачили сучасники, узагальнені в літописі Самовидця: незадоволення своїм становищем козаків-випищиків, яких перетворювали на кріпаків і слуг; утиски і несправедливості, що їх терпіли позбавлені власного суду реєстровці з боку шляхтичів у ролі старшини; незадоволення селян, пригноблених шляхтою, старостами та євреями-орендарями; переслідування православ'я, поширення католицизму у Східній Україні після придушення повстань козацтва. До цього додавалося національне гноблення (мовна, культурна, освітня, релігійна дискримінація; полонізація української шляхти, ставлення до українців як до “хлопів”,

людей другого сорту) та релігійні обмеження, нав'язування церковної унії, фактична ліквідація православної церкви на Волині і в Галичині, ярлик “схизматиків” (розкольників), з яким жили православні священники. Широке незадоволення викликали утиски українського міщанства, якому чинилися перешкоди в торгівлі, ремеслі, участі в міському самоуправлінні і ще тисячі й тисячі великих і малих кривд, яких зазнавали українські піддані польського короля.

Польсько-шляхетські панівні верстви (до них слід віднести й ополячених українських магнатів) “ нічого не забули і нічому не навчилися” з досвіду українських повстань 1630-х рр., і це зробило вибух народного обурення неминучим. Характеру національної революції йому надали передумови, що визріли в українському суспільстві на середину XVII ст.:

1. Досягнутий важкою працею українського народу розвиток продуктивних сил, господарське освоєння нових південно-східних територій (Південна Київщина, Брацлавщина, Лівобережжя), утвердження там якісно нового типу господарства, заснованого на дрібній власності на землю та власній або вільнонайманій праці козака. Суперечності між цим, буржуазним за своєю суттю, господарським укладом і наступаючим фільварково-поміщицьким стало однією з провідних передумов революції, а Наддніпрянщина – її економічною базою та джерелом соціально-політичної активності.

2. Етнічне згуртування і зростання самосвідомості українського народу, в якій викристалізуються національні інтереси, утверджується рішучість знищити польське панування. Особливе значення в цьому процесі мало духовно-культурне відродження кінця XVI – першої половини XVII ст., що сприяло ідеологічному обґрунтуванню визвольної боротьби.

3. Станове оформлення козацтва, яке з 20-30-х рр. XVII ст. починає виступати як захисник загальнонаціональних інтересів і набуває досвіду взаємодії з селянством та міщанством.

4. Розвиток Запорозької Січі, що стала праобразом майбутньої козацької української держави.

5. Відродження в 1620-1630 –х рр. православної церкви, яка освятила боротьбу українців за визволення.

Розвиткові національно-визвольної війни сприяли також розкол у польському суспільстві – всевладдя шляхти і магнатів, слабкість королівської влади, та міжнародне становище. Сусідні Речі Посполитій держави – Кримське ханство, Угорщина, Швеція, Московське царство та Османська імперія були зацікавлені в її ослабленні. Всі вони кінець кінцем виявилися втягнутими в українсько-польський конфлікт.

Звільнення від влади шляхетської Польщі стало корінним питанням існування українського народу, відповідало інтересам широких верств суспільства : селянства, реєстрового і нереєстрового козацтва, міського населення, православного духовенства, української православної, головним чином дрібної, шляхти, - які і стали рушійними силами боротьби.

Найважливішу роль в революції відіграло козацтво. Нефеодалне за своєю суттю, воно виступило носієм нових соціально-економічних відносин, визначило політичну програму боротьби, було її керівником, основою для створення нової політичної еліти. Козацтво становило кістяк армії, чинило найпослідовніший і найорганізованіший опір спробам феодалізації суспільства, хто б їх не здійснював – власна старшина і шляхта чи польський і російський уряди.

Антифеодална боротьба селянських мас забезпечила всеукраїнський масштаб революції. Метою селян було здобуття особистої свободи і вільної власності на землю. Активно підтримавши Б.Хмельницького, селянство рішуче і вперто відстоювало здобуті “вольності” протягом кількох десятиліть, разом з козацькою голотою складало крайню ліву, часом анархічну і найбільш непримиренну частину революційних сил.

Хоча малочисельне українське міщанство не мало в Україні такої значної ролі, як городяни в національних революціях на Заході Європи, його

матеріальна й ідеологічна підтримка, а в окремі періоди і масова участь у збройній боротьбі сприяли розвиткові революційного руху. Особливо активним воно було в Західному регіоні.

З самого початку рух набув загальнонародного характеру і спрямовувався проти польського національно-релігійного гноблення, за “відокремлення Русі від Корони”. Згодом боротьба велася також проти спроб Росії, Кримського ханства, Туреччини підпорядкувати Україну своїм інтересам.

Невід’ємною складовою революції була соціальна боротьба, основний зміст якої полягав у ліквідації феодальної залежності та експлуатації у всіх їх формах, у прагненні особистої свободи і вільної власності. Найяскравішим проявом цього аспекту революції стала Селянська війна 1648-1652 рр., в результаті якої селянство й міщанство домоглися від українського уряду визнання своїх головних соціально-економічних прав.

Отже, боротьба мала національно-визвольний, релігійний, соціальний характер. Вже в її ході визначилось головне завдання – створення єдиної незалежної держави як гаранта збереження і розвитку завоювань народу. Все це, як і масштаби, форми боротьби, якісні зміни, що відбувалися в житті українського суспільства, дозволяє характеризувати події, які почалися в Україні 1648 р. як “Українську національну революцію”, а не просто “визвольну війну”. Саме так їх оцінюють провідні спеціалісти з даної проблеми вітчизняної історії В.А.Смолій та В.С.Степанков. Їх головні висновки покладені в основу цієї лекції.

У розвитку Української національної революції виділяються такі періоди :

I (лютий 1648 – серпень 1657 рр.) - характеризується найбільшим розмахом національно-визвольної і соціальної боротьби. Утворюється і фактично завойовує незалежність Українська держава, яка веде пошук союзників з метою повної перемоги над Польщею і воз’єднання в своїх межах всіх етнічних українських територій.

II (вересень 1657 – січень 1667 рр.) – визначається загостренням соціально-політичної боротьби, що переросла в громадянську війну й розколола Українську державу на два гетьманства, юридичним закріпленням цього поділу Польщею та Московським царством і крахом надій на возз'єднання України з допомогою цих держав.

III (лютий 1667 – вересень 1676 рр.) - охоплює спроби національно-патріотичних сил об'єднати Українську державу і, разом з тим, характеризується посиленням іноземного втручання, кризою та поразкою революції.

Слід мати на увазі, що в залежності від визначення характеру подій, що відбувалися в Україні в середині XVII ст., від акцентування тих чи інших аспектів їх розвитку в підручниках з історії України та спеціальній літературі зустрічаються й інші трактування хронологічних меж (1648-1654; 1648-1657; 1648-1660) та періодизація боротьби. Це є нормальним відображенням процесу вивчення та оцінки такого складного явища, як національна революція, сучасними істориками після тривалого періоду недостатньої уваги до даної наукової проблеми.

2. Національно-визвольна та соціальна боротьба в 1648-1657 рр. Українська козацька держава. Початок і розвиток Української революції нерозривно пов'язані з діяльністю її лідера – Б.Хмельницького (1595-1657). Син шляхтича, чигиринського підстарости і сотника реєстровців Михайла Хмельницького, він отримав добру освіту і все життя провів на козацькій службі, набувши військового і політичного досвіду.

Особиста драма, яка розгорнулася на схилі літ Б.Хмельницького (польський урядовець Д.Чаплинський, відібрав у Хмельницького хутір Суботів, спалив дім і майно, мало не до смерті побив сина – і ні суд, ні король не захистили козацького сотника від магнатської сваволі), була своєрідним відображенням становища всього козацтва, що потерпало від Ординації 1638 р. і накопичувало невдоволення. В 1646-1647 рр.

Б.Хмельницький зі старшинами (Ф.Вешняк, К.Бурляй, М.Кривоніс та ін.) почав підготовку повстання, але був зраджений. Допомога друзів врятувала Б.Хмельницького від розправи і в кінці 1647 р. він з групою козаків втікає на Запорозжя. 4 лютого 1648 р. за сприяння запорожців Б.Хмельницький оволодів Січчю (там тоді розміщався польський гарнізон) і через кілька днів після цього був обраний запорозьким гетьманом. Ці події знаменували початок національної революції.

На відміну від попередніх повстань, Б.Хмельницький ретельно готував початок загальної боротьби (згодом коронний гетьман М.Потоцький справедливо вбачав причину швидкого поширення руху у “змові з усіма козацькими полками і з усією Україною”): розіслав універсали з закликом до населення збирати зброю і готуватися до виступу; таємно домовився з реєстровцями про їх перехід на бік повстанців; уклав угоду з татарами про допомогу проти поляків. Останнє мало велике значення, бо забезпечувало тил повстання, а татарська кіннота дозволяла пішому козацько-селянському війську успішно протистояти польській кавалерії.

Розпочавши переговори з М.Потоцьким, повстанці висунули вимоги відновлення всіх козацьких прав і вольностей, захисту православ'я та виведення з козацької України польських військ і урядовців, запровадження в Україні автономного старшинського управління. Вимоги були визнані неможливими й образливими для Речі Посполитої. В квітні польські жовніри разом з реєстровцями рушили на південь на придушення виступу.

У битвах під Жовтими Водами (15-16 травня) і Корсунем (26 травня) польські війська зазнали нищівної поразки. Реєстрові полки перейшли на бік повсталих, 8,5 тис. полонених поляків, в тому числі й гетьманів Потоцького й Калиновського, було передано татарам. Б.Хмельницький мав намір продовжити похід в центральні райони, але через примиренські настрої козацького війська та відмову кримського хана став табором в Білій Церкві й направив посольство до Варшави добиватися задоволення соціально-економічних вимог козацтва та повернення захоплених уніатами церков.

Блискучі травневі перемоги козаків стали сигналом до масових виступів селян і міщан по всій Україні. Їх розгортанню сприяли розіслані Б.Хмельницьким в різні райони козацькі загони. Так, з'явившись на Брацлавщині з 4-ма сотнями козаків, черкаський полковник М.Кривоніс за півтора місяці створив 20-тисячне військо, яке не тільки пододало укріплення десятків міст, а й завдало поразки 10-12-тисячному війську І.Вишневецького, що жорстоко розправлялося з повстанцями. Після цього боротьба українців на Волині, Поділлі, в Галичині набула всенародного розмаху.

Повстанці по всій Україні громили маєтки, фільварки, вбивали шляхту, католицьке духовенство, орендарів, корчмарів, урядників. Найпередбачливіші з них ще навесні покинули Україну, решта всіма силами намагалися зробити це зараз або переховувалися за стінами фортець. Боротьба з обох сторін носила жорстокий, запеклий характер, гинули десятки тисяч людей, часто ні в чому не винних.

Вже влітку 1648 р. національно-релігійна та соціальна боротьба вийшла за межі звичайного великого повстання. Вперше в історії України вона охопила більшу частину її території; селянський рух спрямовувався не тільки проти польської, а й проти української шляхти і магнатів (саме один з них – брацлавський воєвода А.Кисіль вперше назвав його “жахливою селянською війною”). Повстанці все частіше стали говорили про наміри “дійти до Вісли”, “вдарити по Речі Посполитій”, “відокремити Русь від Корони”. На визволеній території влада переходила до козацької старшини, запроваджувались “козацькі порядки”. Масовий приплив селянства, що “покозачувалося”, дозволяв успішно формувати національну армію. На середину вересня Київське, Чернігівське, Брацлавське, Подільське воєводства, частина Волині звільнилися від поляків.

За таких умов переговори не влаштовували ні повсталі, ні більшість шляхти. Армії зішлись під Пилявцями на Волині 21 вересня 1648 р. 40-тисячне польське військо було повністю розгромлене, Б.Хмельницький закріпив за собою ініціативу у веденні воєнних дій і рушив на захід. Упав

Високий Замок під Львовом, розпочалась облога Замостя. До середини листопада козацькі полки і місцеві повстанці звільнили всю Західну Україну, їм відкривався шлях на Варшаву.

Однак Б.Хмельницький чекав результатів виборів нового короля, сподіваючись на обрання більш прихильного до українців кандидата та можливість за його сприяння домогтися визнання автономного статусу Козацької України в Речі Посполитій. 21 листопада з новообраним Яном Казиміром було укладено перемир'я, за яким козацька армія відводилася у Подніпров'я.

Само по собі перемир'я було виправданим кроком: поріділе військо, в якому розпочалась епідемія чуми, не могло вести зимовий наступ вглиб Польщі. Але залишення Західної України стало великою помилкою Б.Хмельницького, яку, згодом усвідомивши, він так і не зміг виправити. Адже українці не просто втратили третину визволеної території, віддали ворогові вигідний плацдарм для концентрації польської армії і утримання її за рахунок місцевого населення. Було втрачено реальну можливість об'єднати українські землі в межах національної держави. Причиною цього було відставання політичної програми лідерів української революції від її розвитку. У Західній Україні повстанці вже почали впроваджувати полково-сотенний устрій, а гетьман все ще розглядав її визволення тільки як засіб тиску на польський уряд для досягнення автономії Південно-Східної України.

Переосмислення Б.Хмельницьким уроків боротьби 1648 р., палка зустріч киянами, які вітали його як “українського Мойсея”, визволителя від “лядської неволі”, сприяли повороту, що стався в політичних намірах гетьмана. На початку 1649 р. він чітко сформулював українську державну ідею – створення незалежної національної держави в етнографічних кордонах України.

Свідченням цього стали переговори з посольством А.Кисіля, яке в лютому 1649 р. привезло Б.Хмельницькому булаву і червону корогву з

польським білим орлом – знаки гетьманської влади та згоду короля поновити права і привілеї реєстровців. Гетьман клейноди прийняв, але послам заявив, що “виб’є” “з лядської неволі народ весь руський...”, говорив про українську державу – “князівство своє по Львов, Холм і Галич”, де “не постоїть нога жодного князя і шляхотки”. Переговори зайшли у безвихідь: польський уряд не збирався йти на суттєві політичні поступки.

На початку літа 1649 р. шляхетське військо розгорнуло каральні операції на Волині. Козацька армія вирушила звільняти Західний регіон і, об’єднавшись з татарами, в липні почала облогу Збаража, де засіло до 15 тис. жовнірів.

Головні сили польської армії, що під проводом короля йшли на допомогу обложеним, Б.Хмельницький з частиною своїх загонів і татар перестрів на переправі під Зборовим. Втративши за один день третину війська, вночі король запропонував переговори кримському хану. Іслам-Гірей ніяк не бажав повної перемоги українців : тільки взаємне ослаблення Польщі й України дозволяло Криму відігравати провідну роль у Південно-Східній Європі. Хан прийняв пропозицію, і переговори завершилися підписанням угоди про воєнно-політичний союз між Польшею і Кримом (їх договір обумовлював “вічну приязнь” і взаємодопомогу проти ворогів!).

Поставлений у безвихідь Б.Хмельницький мусив домагатися визнання поляками хоч би автономії козацької України. Укладений 18 серпня Зборівський договір передбачав: автономне гетьманське управління в Київському, Брацлавському й Чернігівському воєводствах (козацька держава втрачала територію шести полків Східного Поділля і Волині); 40-тисячний козацький реєстр; питання про скасування унії (на чому наполягав Хмельницький) відкладалося до рішення сейму; шляхта поверталася у свої маєтки.

Для дореволюційної України це були б нечувані поступки поляків. Але тепер вони ніяк не відповідали ні успіхам козацької зброї, ні настроям повстанців. Договір не задовольнив головні вимоги селянства й козацьких

низів – вони мали повернутися до панів в “обиклоє послушенство”. Безчинствували татари, спустошуючи Галичину, Волинь і Поділля. Після затвердження договору сеймом на початку 1650 р. у свої маєтки посунула шляхта.

Б.Хмельницький домагався “скромного” поведження шляхти із підданими, не допустив її до складання козацьких списків і сам зволікав з новим реєстром, залишив при війську багатьох “випищиків”. З другого боку, не обмежившись універсалами для “втихомирення” населення, гетьман наказав старшині страчувати бунтівників.

Намагаючись нейтралізувати негативні наслідки кримсько-польського союзу, Б.Хмельницький вів переговори з Туреччиною і на кінець 1650 р. султан повідомив про згоду взяти Україну “під крила і протекцію неосяжної Порти”. Гетьман налагодив дружні стосунки з Трансільванією (Угорщина), Валахією, Венецією. Щоб примусити молдавського господаря В.Лупула відмовитися від підтримки Польщі влітку 1650 р. козацьке військо здійснило похід у Молдавію. В результаті між Україною і Молдавією було укладено союз, який мав скріпити шлюб сина Б.Хмельницького Тимоша із донькою господаря Розандою. Бурхливі дипломатичні переговори з кримським ханом, доповнені тиском султана, закінчилися обіцянкою Іслам-Гірея бути вірним союзом з козаками.

Умовами Зборівського договору не була задоволена й польська сторона: шляхта вважала його надто вигідним для “хлопів”. 20 лютого 1651 р. наступом 12-тисячної польської армії і запеклою битвою з брацлавським козацьким полком Д.Нечая в м. Красне розпочалася нова воєнна кампанія.

Вирішальна битва сталася 28-30 червня 1651 р. під Берестечком на Волині, де в триденній боротьбі зійшлися до 350 тис. воїнів. У вирішальний момент татарська кіннота вийшла з бою, відразу поставивши українців у скрутне становище і прихопивши в полон Б.Хмельницького, який кинувся до Іслам-Гірея щоб спинити відступ татар.

Оточене українське військо під керівництвом полковників Ф.Джеджалія та І.Богуна 10 днів обороняло табір на болотистому березі р. Пляшівки. 10 липня, за одну ніч навівши гаті через болота, основна частина козацьких полків прорвалася на схід. Але багато козаків і селян потрапили в оточення окремими загонами і мужньо оборонялися до останнього подиху. На полі бою і в околицях Берестечка загинуло до 50 тисяч українців.

Берестецька трагедія була посилена наступом литовського війська. Гетьман Я.Радзівілл вторгся в Україну через Білорусію, 26 червня майже повністю знищив чернігівський полк М.Небаби, що самовіддано намагався спинити цілу армію і, примусивши київських козаків А.Ждановича відійти вниз по Дніпру, 25 липня зайняв Київ.

Б.Хмельницькому, що повернувся з татарами, не вдалося перешкодити з'єднанню польських і литовських загонів. Українські війська, які концентрувались під Білою Церквою, відбивали напади 70-тисячної армії. Одночасно в окупованих ворогом північних, центральних і західних районах Козацької України, на Волині і Поділлі наростала народна партизанська війна. Не втрачаючи духу, козацькі гумористи жартували “Ляхи наших облягли від Дніпра, а наші ляхів – від Вісли”.

Підписаний 28 вересня Білоцерківський договір фактично ліквідував автономію Української держави. Її територія обмежувалася Київським воєводством і тільки тут мали право жити козаки. Реєстр встановлювався у 20 тисяч; гетьман підпорядкувався коронному гетьману і позбавлявся права зовнішньополітичної діяльності; відновлювалися права шляхти щодо підданих.

Ще під час переговорів з поляками проти угоди рішуче виступили селянсько-козацькі повстанські загони, що зібралися під Білою Церквою. З початком повернення панів у свої маєтки незадоволення переросло у масовий селянський рух, спрямований не тільки проти поляків, а й проти української старшини. Селян підтримали козаки, що не потрапили до різко зменшеного реєстру. Настрої випищиків добре передає лист повстанців Дедюлі і

Півторакожуха до Б.Хмельницького: “Ти, пане гетьмане, помирився з ляхами без нас і присягнув без нас, а для посулу, що тобі ляхи Чигирин дали, то ти нас всіх мужиками починив... Ми за кривду свою не тільки що з ляхами, а й з тобою готові битися”. На Лівобережжі з’явилися самозвані гетьмани; в оточенні Хмельницького посилилася опозиція його курсові. Рішенням ради за підозрою у змові проти гетьмана були страчені полковники М.Гладкий, С.Герасимов та ряд сотників. Ситуація виходила із-під контролю і загрожувала громадянською війною.

Вчасно зрозумівши небезпеку, Б.Хмельницький почав мобілізацію війська і в середині травня повів його на захід. Блискуча перемога над 20-тисячною польською армією під Батогом 2 червня 1652 р. підняла бойовий дух українців і викликала масове повстання населення Козацької України проти шляхти. До середини літа на всій її території відновлюється діяльність національних органів влади. Українська держава виборола фактичну незалежність, зміцнів авторитет Б.Хмельницького. Однак вимога гетьмана до польського уряду визнати незалежність України була відхилена, Річ Посполита готувалася до нового наступу.

Прагнучи розвинути досягнутий успіх, Б.Хмельницький направив частину війська у Молдавію і примусив В.Лупула виконати угоду 1650 р.: розірвати союз з Польщею і видати заміж дочку за свого сина Тимоша.

Втручання гетьмана в молдавські справи порушило геополітичну рівновагу в регіоні і виявилось помилкою: Валахія і Трансільванія пішли на зближення з Польщею. Проти дій України рішуче виступила Туреччина. Врешті місцеве боярство здійснило переворот і скинуло Лупула з престолу. Третій і четвертий молдавські походи козацького війська в квітні-серпні 1653 р. на допомогу В.Лупулу виявилися невдалими, поранений в Молдавії Тиміш в середині вересня помер.

Таким чином, молдавська політика гетьмана замість зміцнення міжнародних позицій України привела до утворення молдавсько-валасько-

трансільвансько-польського союзу проти неї, погіршилися стосунки з Кримом і Портою. Все це відбилося на польській воєнній кампанії 1653 р.

Її головною подією стала облога козацькими військами майже 50-тисячної польської армії поблизу м.Жванець на Поділлі. Коли становище поляків стало критичним, хан в черговий раз домовився з ними за рахунок України. Жванецька угода передбачала тільки відновлення прав козацтва. Крим погодився на окупацію України Польщею, повернення панів і їх влади над підданими. Поляки платили “упоминки” і дозволили брати ясир в українських землях. Таким чином, воєнно-політичний союз з Кримом став не просто ненадійним – він вів до ліквідації Української держави.

Життя поставило гетьмана перед необхідністю негайно заручитися допомогою сильного союзника, пошук якого він почав вже давно. Такою державою могла бути або Росія, або Туреччина. Б.Хмельницький розглядав і готував обидва варіанти (перше посольство С.Мужилівського відбуло до Москви просити військової допомоги ще в 1648 р. і з того часу дипломатична активність гетьмана постійно зростала), все більше схиляючись до першого. Цьому вибору сприяли єдина православна релігія, відсутність антиросійських настроїв у населення, досвід взаємодії двох народів, близькість їх історії і культури та ін.

11 жовтня 1653 р. Земський собор вирішив прийняти Військо Запорозьке “під високу руку” московського царя. До України виїхало посольство В.Бутурліна для оформлення цього рішення.

Скликана 18 січня 1654 р. в м. Переяславі козацька рада прийняла рішення про перехід під зверхність Москви. Подальші переговори ледь не зірвалися через відмову посольства від імені царя присягнути у тому, що він не порушить права і вольності українців і буде захищати їх від Польщі. Певно, не стільки обіцянка В.Бутурліна майбутнього підтвердження царською грамотою вказаних умов, скільки безвихідність становища примусила козацьку старшину погодитись на односторонню присягу цареві як протектору. Її склали в місцевій церкві близько 200 чол.

Протягом січня-березня 1654 р. московські посланці приводили до присяги населення козацької України. Не скрізь їх приймали з радістю. Відмовились присягнути козаки Уманського і Брацлавського полків. У деяких селах Полтавського і Кропивненського полків царських представників навіть побили. Відмовилися від присяги й київські православні ієрархи на чолі з митрополитом С.Косівим. Але більшість із 127 тисяч міщан і козаків, що присягнули, зробили це добровільно, із щирою вірою в те, що Москва допоможе зберегти українські завоювання, перемогти їх найбільшого ворога – Річ Посполиту.

Остаточний договір представники України і російського царя уклали в Москві в березні 1654 р. (так звані “Березневі статті”). Його точний зміст встановити важко, бо оригінали документів не збереглися. Однак він безсумнівно передбачав: визнання за Україною її території, політичного устрою, суду і судочинства, адміністративного поділу, соціально-економічних відносин, армії (60-тис. козацький реєстр); незалежність гетьмана, влада якого визнавалася дожиттєвою, у внутрішній політиці і деякі обмеження у зовнішній. Україна мала платити російській казни податки, які, втім, повинна була збирати українська адміністрація.

Ці умови, статус майже незалежної держави – свідчать про те, що Україна мала щось більше, ніж автономію чи протекторат. Сам Б.Хмельницький, як це видно із надісланих ним у Москву вимог, дивився на договір 1654 р. як на угоду протекції сильнішої держави слабшій для боротьби проти ворога. Тому значення Переяславської ради і укладеного на основі її рішення договору не в возз’єднанні України з Росією в єдиній Російській державі (як це трактувалося понад 300 років російськими і радянськими істориками), а в налагодженні союзницьких, конфедеративних стосунків при збереженні самостійності обох держав і протекції Росії козацькій Україні. Інша річ, що Москва вклала в договір свій зміст, вважала його узаконеною формою залежності України, підставою для її майбутнього поневолення.

У 1654-1655 рр. для України на чільне місце висуваються завдання недопущення союзу Польщі і Криму та координації дій козацької та московської армій для військового розгрому Польщі і повного возз'єднання українських земель. Перше завдання виконати не вдалося – влітку Крим і Польща підписали “Вічний договір” про взаємодопомогу. Над Україною нависла загроза одночасного удару із заходу та з півдня.

Незважаючи на постійні прохання Б.Хмельницького прискорити направлення в Україну московського війська, цар зволивав, і найсприятливіший час для наступу було втрачено. В листопаді-грудні 1654 р. поляки встигли спустошити Поділля і з'єднались з татарською ордою. Лише в кінці січня 1655 р. українсько-московське військо вирушило на захід і відразу ж під Охматовим вступило у важкі бої з супротивником. Відійшовши на Брацлавщину, польсько-татарське військо за два місяці перетворило край на безлюдну руїну: як свідчили сучасники, було вбито не менше 10 тис. немовлят і 200 тис. чоловік взято в ясир. І тільки відхід татар в Крим дозволив звільнити цю територію від поляків.

В липні українсько-московські війська почали похід в Галичину. Разгромивши головні польські сили під Городком, обложили Львів. Козацькі корпуси досягли Любліна. Здавалося, возз'єднання українських земель в одній державі здійснюється. Але цьому перешкодив наступ татар з півдня – Б.Хмельницький залишив Галичину, завдав татарам кількох поразок і примусив хана погодитись на мирний договір, що предбачав нейтралітет Криму в українсько-польській війні.

В цей час Польща, становище якої надвичайно ускладнилося (йшла війна між нею і Швецією, північ країни окупована, король виїхав за кордон), запропонувала Московії мир в обмін на обрання російського царя польським королем. Б.Хмельницький горяче переконував московський уряд в облудності цих обіцянок, направив своє посольство до Вільно, де велися переговори. Однак українців на них не допустили. Укладене всупереч волі гетьмана в жовтні 1656 Віленське перемир'я обходило мовчанням питання

визнання польським урядом незалежності України: Москва фактично ігнорувала свої зобов'язання її захищати.

Розчарувавшись у політиці російського уряду, Б.Хмельницький розпочав пошук шляхів до створення антипольської коаліції із Швецією і Трансільванією. При цьому він домагався визнання за Українською державою “всієї України між Віслою і тутешніми місцями”, якої він “нікому не віддасть”. Особлива надія покладалася на успіх походу на Польщу ще одного претендента на королівський престол – трансільванського князя Ракоці, якому на допомогу було послано 20-тисячний козацький корпус А.Ждановича. Добившись спочатку значних успіхів і знову звільнивши Галичину, угорсько-українські війська влітку 1657 р. зазнали нищівної поразки в Південній Польщі й відступили. Провал походу означав крах надій тяжко хворого гетьмана на перемогу над Річчю Посполитою в союзі із Швецією і Трансільванією. Це прискорило смерть Б.Хмельницького, що сталася 6 серпня 1657 р.

Вона знаменувала собою завершення першого періоду Національної революції. Головними завоюваннями цього часу стали:

1. Ліквідація національного та релігійного гноблення на значній частині території України.

2. Перемога Селянської війни (1648-1652 р.), знищення великого і частково середнього феодального землевладіння, фільварково-панщинної системи і кріпацтва і утвердження нової моделі соціально-економічних відносин, заснованої на козацькій і селянській земельній власності. Землі вигнаних магнатів, королівщин і католицької церкви перейшли у власність державного скарбу. Феодальні відносини в козацькій Україні не були знищені, але були дуже послаблені.

3. Формування нових соціальних відносин. Провідна роль у суспільстві перейшла до козацтва, яке стало панівним станом і різко зросло чисельно. Козацька старшина і патріотично настроєна українська шляхта стали

основою для створення нової національної еліти. Генеральна старшина за службу отримувала рангові землі, де селяни сплачували їй податок.

4. Значно поліпшилося становище селянства (воно здобуло особисту свободу, право власності на землю, можливість вступу до козацького стану), українського міщанства (до нього перейшла провідна роль в житті міст), православного духовенства.

5. Головним здобутком національної революції стало утворення Української держави – Війська Запорозького.

Процес її творення почався в ході повстання 1648 р. і в основному завершився на початок 1650 р. Українська держава формувалася за зразком політичної організації Запорозької Січі і за формою та устроєм була козацькою республікою.

Головним органом державної влади стала Старшинська рада. Вона вирішувала провідні економічні, політичні, військові питання, її ухвали були обов'язковими до виконання. “Що прийнято з узгодженого зі всією старшиною ухвалення, цього нам не можна порушити приватним чином” – підкреслював Б.Хмельницький.

Гетьман очолював уряд і державну адміністрацію, військо, організував фінанси, скликав ради, керував зовнішньою політикою, мав право перегляду рішень Генерального суду. Б.Хмельницький досяг величезного авторитету і небаченого раніше зміцнення гетьманської влади.

Уряд – Генеральна канцелярія у складі обозного, судді, писаря, військового підскарб'я, осавулів, хорунжого, генерального бунчужного, в своїй роботі спирався на місцеву адміністрацію – полковників, сотників, городових отаманів.

Територія держави змінювалась залежно від успішності воєнних дій та укладених договорів і мала полково-сотенний адміністративний устрій (від 36 до 10 полків). Ядром держави були 16 полків колишніх Київського, Чернігівського і Брацлавського воєводств (180-200 тис. кв. км., 1,4 – 1,6 млн. населення).

На 1650 р. сформувалася судова система (нові козацькі та сільські суди і незмінне міське судівництво), налагоджується функціонування податкових органів (Скарб Війська Запорозького). В містах більший розвиток отримало самоврядування (ратуші, магістрати). Українська держава приділяла увагу розвитку освіти, захисту бідняків і сиріт (створювалися спеціальні притулки), мала численну козацьку армію.

Розвиток і зміцнення державних інституцій були одним із головних напрямків діяльності Б.Хмельницького. Розуміючи небезпеку для держави боротьби старшинських угруповань, гетьман спочатку домігся внесення в договір з Москвою статті про пожиттєвість своєї влади, а в останній рік реалізував ідею її спадкоємності – в квітні 1657 р. гетьманом було обрано його сина Юрія. Перетворення держави у монархію в формі спадкоємного гетьманату і утвердження в ній династії Хмельницьких мало б позитивне значення, бо сприяло згуртуванню суспільства навколо державної ідеї, перешкоджало міжусобній боротьбі за булаву.

Разом з тим, в політичному житті України починала зростати роль старшини. Побоюючись гетьмана, її верхівка (особливо шляхетського походження) не виступала з претензіями на встановлення республікансько-олігархічної форми правління, але таємно схилялася саме до цього. Вона мріяла про утвердження в Україні політичних та соціально-економічних відносин за польським зразком, а себе бачила в ролі шляхти. Непомірне збагачення старшини, її сваволя на місцях привели до виступів козацьких низів на Запорожжі і у війську (квітень – липень 1657 р.). В Українській державі зав'язувався складний вузол соціально-політичних проблем, які потребували вирішення.

3. “Руїна”. Криза та поразка революції. Смерть загальнонаціонального лідера – Б.Хмельницького – боляче відбилася на розвитку української революції. Порушення принципу спадковості гетьманства було вигідно всім старшинським угрупованням, що розгорнули

боротьбу за булаву. Переможцем вийшов досвідчений політик, генеральний писар І.Виговський. У вересні-жовтні 1657 р. старшинська рада обрала його гетьманом України.

І.Виговський прагнув до утвердження державності в Україні на зразок шляхетської Польщі. У зовнішній політиці цей курс спочатку привів нового гетьмана до ідеї входження України до Речі Посполитої як рівноправного третього учасника державного союзу, а з весни 1658 р. і до відповідних переговорів з Польщею.

Внутрішня політика І.Виговського ігнорувала інтереси селянства й міщан, рядового козацтва, запорожців: гетьман спробував відновити шляхетське землеволодіння на Лівобережжі, поширив на козацтво практику оренд і збільшення поборів, змістив кошового на Січі. Загальне незадоволення такими діями влади з березня 1658 р. переросло у масовий рух суспільних низів, що набув виразних рис анархії і громадянської війни. Десятки тисяч селян, міщан, козацької сіроми громили й грабували маєтки шляхти й старшини, вбивали їх власників, орендарів, урядовців, а сам гетьман був “у всіх у ненависті”. Центром руху стали Полтавський полк і Запорожжя, чим скористалися у власних цілях боротьби за владу полковник М.Пушкар та кошовий Я.Барабаш.

Не маючи опори в українському суспільстві, І.Виговський заручився підтримкою Криму і звернувся до московського царя з проханням допомогти “тих бунтівників і свавільників приборкати”. Допомоги Москви домагалися й Пушкар та Барабаш. Росія найкращим чином цим скористалася. Її представники зуміли в очах українського населення виступити в ролі миротворців, хоча спочатку саме вони розпалювали конфлікт.

Збройна боротьба між вірними гетьманові козаками (головним чином правобережними), їх союзниками – татарами з одного боку і лівобережними повстанцями – з другого, коштувала Україні не менше 50 тис. убитих й забраних в ясир, спустошення Полтавщини, зародження прямого протистояння між Лівобережжям і Правобережжям, загострення громадянської війни.

Подіями осені 1657 – літа 1658 рр. в Україні розпочалася Руїна – період міжусобної боротьби старшинських угруповань за владу, громадянської війни, гострої кризи і руйнації Української держави, що тривав до 80-х років і закінчився окупацією її території сусідніми державами, занепадом економіки, величезними матеріальними і людськими втратами.

Причинами Руїни стали:

1. Внутрішня слабкість молодого держави, загострення в ній суспільних протиріч, конфлікт між старшинсько-шляхетською елітою і народними масами. Основним питанням боротьби була дилема: стане Україна державою з новою, козацькою моделлю суспільно-економічних відносин, чи повністю відновляться феодальні порядки і старшина займе місце шляхти.

2. Слабкість державної ідеї, відсутність у національної еліти чіткої програми боротьби за незалежну соборну Україну.

3. Протиборство старшинських угруповань, що мали різну зовнішньополітичну орієнтацію. Пряме втручання в українські справи Польщі, Московії, Туреччини, Кримського ханства.

4. Воєнний устрій Української держави, який сприяв швидкому переходу конфліктів у збройну боротьбу.

5. Відсутність авторитетного лідера, який би міг, як Б.Хмельницький, утримувати суперечності від їх переходу до крайнього стану, згуртувати і мобілізувати народ навколо державної ідеї.

У вересні в таборі І.Виговського під Гадячем відбувся завершальний етап українсько-польських переговорів. Частина старшини виступила проти розриву союзу з Москвою, інша наполягала на угоді з Польщею. В результаті гострої боротьби остання таки була укладена. Гадяцький договір передбачав, що Козацька Україна ввійде до складу Речі Посполитої як Князівство Руське – третя частина федерації із своїм гетьманом, урядом, скарбом, військом (30 тис. реєстровців), але без права на міжнародну діяльність. Лише козакам підтверджувалися права і вольності, по 100 старшин з кожного полку могли отримати шляхетство. Гарантувалися права православної церкви та усунення

перешкод у розвитку освіти і культури. Польська шляхта мала повернутися до своїх маєтків, передбачалося відновлення дореволюційної системи соціально-економічних відносин.

Таким чином, Гадяцька угода істотно змінювала політичний лад і соціально-економічну основу української держави, засвідчувала відмову від її єдності й незалежності. Вона не тільки не могла припинити Руїну, а й посилювала її. Разом з тим, Гадяцький договір означав юридичний розрив союзу з Московською державою і викликав українсько-московську війну.

Незважаючи на гучну перемогу І.Виговського над російськими військами в липні 1658 р. під Конотопом (загинула майже вся російська армія – близько 30 тис. чол.), гетьман не зміг довести війну до переможного кінця. Присутність у його війську поляків і татар, репресії щодо непокірного населення (переселення на Правобережжя, віддання у ясир) викликали на Лівобережжі прагнення шукати захисту у Росії; підписання Гадяцької угоди відвернуло від гетьмана правобережну козацьку старшину. Вірність Переяславському договору 1654 р. підтвердили більшість полків обох боків Дніпра. У вересні 1659 р. І.Виговський змушений був скласти клейноди і шукати захисту у поляків.

Юрій Хмельницький, до якого знову перейшла гетьманська булава (1659-1663), щиро прагнув не допустити розколу держави, вибороти для неї незалежність. Але він мав надто мало досвіду, волі і впливу на козацьку старшину, щоб досягти мети за умов громадянської війни і перебування на території України московського і польського військ.

В жовтні 1659 р. Москва нав'язала Україні новий Переяславський договір, за яким гетьман втрачав право призначати й карати полковників, без дозволу царя виступати у воєнний похід; московські воєводи і гарнізони вводилися до ключових фортець; Україна втрачала право міжнародних відносин. Договір зводив статус України до обмеженої автономії в складі Росії. Він певною мірою відбивав промосковські настрої лівобережної старшини і поглиблював розкол козацької еліти. Розчарування політикою

Москви і невдачі у війні з поляками посилили розгубленість і хитання молодого гетьмана.

В умовах, коли українсько-московське військо не могло вирватись з польського оточення в районі Слободищ-Чуднова, під тиском правобережної старшини Ю.Хмельницький уклав з Польщею договір на умовах Гадяцького (без статті про Руське князівство). Угода викликала рішучий протест лівобережного козацтва, яке почало відмовляти визнати владу Ю.Хмельницького. З весни 1661 р. розпочалася відверта боротьба за гетьманство на Лівобережжі.

Масове обурення селянства й незаможного козацтва погіршенням свого становища, воєнною розрухою використав у власних політичних цілях І.Брюховецький. Заграючи з “ черню святою”, він спочатку домігся обрання себе запорозьким гетьманом, а в кінці червня 1662 р. його було обрано гетьманом Лівобережжя.

В січні 1663 р. старшинська рада на Правобережжі нарешті прийняла відставку, якої вже давно домагався Ю.Хмельницький, і обрала гетьманом П.Тетерю.

Так – поділом на два гетьманства – закінчилась в Україні громадянська війна 1658-1663 рр. Її результати засвідчили висунення в політичному житті на перший план не загальнонаціональних, а регіональних та соціально-станових інтересів. Розкол Української держави не тільки ослабив її, а й створив нову причину міжусобної боротьби та сприяв планам Польщі та Москви поділити Україну між собою.

Восени 1663 р. Польща, підтримана правобережним гетьманом, почала воєнні дії проти Москви на території Лівобережної України. Але повстання в тилу змусило короля Яна Казимира припинити похід і повернути частину армії на Правобережжя. Тут в лютому 1664 р. на боротьбу піднялося близько 30 тис. жителів Київщини на чолі з Д.Сулимою та С.Височаном. Набираючи сили, повстання охопило всю Брацлавщину, чому сприяла поява запорожців І.Сірка, і з квітня перекинулася на Полісся.

На придушення повстання польський воєвода С.Чарнецький кинув значні сили, вдався до масового знищення населення, в Суботіві навіть наказав викинути з домовини прах Б.Хмельницького. Ламаючи героїчний опір (тільки під оточеними С.Чарнецьким Ставищами ворог втратив кілька тисяч жовнірів), поляки до кінця 1664 р. придушили основні вогнища повстання. Правобережжя лежало в згарищах і руїнах; загинуло не менше 100 тис. українців, десятки тисяч було взято в ясир союзниками поляків татарами.

Однак з лютого 1665 р. повстання проти Польщі і угодовства П.Тетері розгорнулося знову. Прихопивши військовий скарб та клейноди, гетьман втік до Польщі. І.Брюховецький спробував було підпорядкувати Правобережжя собі, але при звістці про наближення татарської орди відступив.

Москва не надала суттєвої допомоги спливаючому кров'ю Правобережжю, хоча з початку 1664 р. мала для цього всі можливості. Замість того І.Брюховецькому було нав'язано новий договір, що засвідчив курс на поглинання козацької автономії. "Московські статті" 1665 р. передбачали перебування російських гарнізонів у всіх великих містах, передачу воєводам збору податків та права втручання в справи місцевої адміністрації, вибори гетьмана лише за присутності царського представника, заборону зовнішньополітичної діяльності.

Загальне незадоволення не тільки суспільних низів, а й козацької старшини викликав початий московськими чиновниками перепис населення і збір податків до російської казни. Тільки з допомогою стрільців лівобережному гетьманові вдалося влітку 1666 р. придушити селянсько-козацькі виступи в Миргородському, Лубенському, Переяславському та Ніжинському полках.

Політику інкорпорації України на міжнародному рівні закріпив московсько-польський договір про перемир'я, укладений в Андрусові в січні 1667 р. Згідно цієї угоди Росія залишала за собою Лівобережжя, Сіверщину і на 2 роки – Київ, Польща – Правобережну Україну і Білорусію, Запорожжя

мало перебувати під владою обох держав. Тим самим різко ускладнювалася боротьба за об'єднання всіх українських етнічних земель в єдиній державі. Андрусівський договір засвідчив остаточний крах надій на захист української державності з допомогою Польщі чи Москви і знаменував собою завершення другого періоду Української революції.

Підсумки його були драматичними. Тривала війна спричинила спустошення українських земель, знедоленість та анархічні прагнення вирваних з усталеного господарського життя суспільних низів. Разом із намаганнями старшинської верхівки поновити стару феодальну систему суспільно-економічних відносин це втягло Україну у вир соціальних конфліктів та громадянської війни. Значна частина заможного козацтва та старшини відійшла від активної політичної боротьби. Національна еліта виявилася неспроможною згуртувати суспільство, практично відмовилася від ідеї незалежної соборної держави і повернулася до автономізму, орієнтованого на Польщу чи Москву. Територіальний розкол України поглибив кризу та деморалізацію суспільства. Домінування регіональних інтересів над загальнодержавними, пряме втручання в українські справи сусідніх держав обумовили поділ України на два гетьманства. Його юридичне закріплення Андрусівським договором різко ускладнювало боротьбу за об'єднання всіх українських земель.

3 лютого розпочався третій, останній період національно-визвольної боротьби, основним змістом якого була відчайдушна спроба патріотичних сил, перш за все П.Дорошенка і його уряду, відновити цілісність, соборність і незалежність козацької української держави та поразка цих зусиль.

Молодий чигиринський козак Петро Дорошенко був серед оточення Б.Хмельницького при його втечі на Січ в грудні 1647 р. Введений в ранг черкаського полковника Ю.Хмельницьким розумний, реалістичний політик і палкий патріот України 40-річний П.Дорошенко на початок 1667 р. вже півтора року був гетьманом на Правобережжі і встиг переконатися у

неможливості довіряти польському уряду. Андрусівський договір підтвердив найгірші підозри і щодо Московії.

Основою політичного курсу Дорошенка, націленого на досягнення єдності і незалежності України, стало прагнення об'єднати українське суспільство, підняти його патріотичну державницьку свідомість та пошук нових завішньополітичних союзів.

Закликавши до зброї все українське населення, аби не допустити польського наступу на контрольовані козаками землі Правобережжя, далі П.Дорошенко звернувся до всього козацтва з пропозицією зібрати чорну раду і обрати єдиного гетьмана для всієї України. При цьому правобережний гетьман засвідчив готовність скласти булаву і визнати того, хто буде обраним. Через протидію І.Брюховецького й лівобережної старшини ідея П.Дорошенка не була реалізована, але додала йому авторитету серед рядового козацтва.

Важливого значення для розвитку патріотичного піднесення в Україні мав набути здійснюваний разом з татарами восени 1667 р. похід в Західну Україну. Завдяки точному розрахунку Дорошенка обложена в Підгайцях армія польського короля була приречена на поразку. Тому справжнім ударом в спину для гетьмана став похід запорожців на чолі з І.Сірком (тоді харківським полковником) та кошовим І.Рогом в Крим. Дізнавшись про спустошення, вчинені козаками, хан Крим-Гірей пішов на переговори з поляками. Дорошенку нічого не залишилося як визнати підданство королю.

Скориставшись антимосковським повстанням, що звільнило більшу частину Лівобережжя від російських залог, П.Дорошенко в червні 1668 р. почав похід на лівий берег Дніпра. Міста і села без опору піддалися під його владу, повсталі вбили І.Брюховецького. Козацька рада під Опішнею проголосила П.Дорошенка гетьманом возз'єднаної України. Московські війська було відкинуто аж до Путивля; всі стани українського суспільства підтримали гетьмана. Ніколи з часів Б.Хмельницького не було серед українців такої єдності.

Однак триумф обернувся драмою. Возз'єднана Україна опинилася вічна-віч із Польщею і Московщиною, кожна з яких не бажала втрачати “свою” частину. Крим підтримав висунутого Запорожжям претендента на гетьманство П.Суховія. Дізнавшись про вторгнення поляків на Брацлавщину, Дорошенко залишив на Лівобережжі наказним гетьманом чернігівського полковника Д.Многогрішного, а сам поспішив до Чигирина.

На Лівобережжі почався наступ російських військ, підтриманий частиною старшини та духовенства. Не маючи допомоги від гетьмана і зважаючи на обіцянки Москви переглянути політику щодо України, Д.Многогрішний припинив опір. У грудні 1668 р. старшинська рада обрала його гетьманом Лівобережної України, а підписані наступного року Глухівські статті в основному підтвердили положення Березневих статей Б.Хмельницького.

Разом з нечисленними соратниками Д.Многогрішний послідовно відстоював автономію України в складі Московської держави, часто діючи всупереч офіційній політиці російського уряду.

Тим часом П.Дорошенко, намагаючись отримати допомогу в боротьбі проти Польщі і Росії, спробував реалізувати висунуту свого часу Б.Хмельницьким ідею турецького протекторату. Генеральна військова рада, що відбулася у березні 1669 р. в Корсуні, схвалила прийняття турецької протекції.

У внутрішній політиці П.Дорошенко послідовно проводив курс на зміцнення гетьманської влади, надання їй спадкового характеру; здійснював заходи на підтримку нового козацького типу господарства і обмеження феодалських відносин; намагався стабілізувати суспільство, не допускаючи ні анархії низів, ні сваволі старшини, прагнув (не без взаємності) до порозуміння з лівобережним гетьманом Д.Многогрішним; підтримував зусилля київського митрополита, свого соратника і друга Й.Тукальського до незалежності української церкви.

Усвідомлюючи небезпеку, яку становила для польського панування на Україні така політика П.Дорошенка, Варшава почала воєнні дії на Брацлавщині, обіцянками й підкупом розколола козацтво і домоглася обрання гетьманом Правобережжя свого ставленика Михайла Ханенка (1671-1674). Ультиматум протектора П.Дорошенка - турецького султана відмовитися від претензій на Україну шляхтою і королем було проігноровано.

В травні 1672 р. Туреччина розпочала війну з Польщею. До осені турецькі й українські війська оволоділи Поділлям, Волинню, Галичиною і змусили польського короля до переговорів. За Бучацьким мирним договором Подільське воєводство передавалося Туреччині. Польща визнавала Українську державу в межах Брацлавщини й Київщини, виводила звідти війська.

Зміною політичної ситуації поспішили скористатися російський уряд і новообраний лівобережний гетьман І.Самойлович : тепер, не ризкуючи миром з Польщею, можна було змагатися за повернення казацького Правобережжя під протекцію Москви. На початку 1674 р. російська армія Г.Ромодановського та лівобережні козаки почали наступ. Десять правобережних полків відступилися від Дорошенка, який з нечисленними вірними військами засів у Чигирині. На Переяславській раді 27 березня Самойловича було проголошено гетьманом “обох сторін Дніпра”.

З появою турецької армії на Брацлавщині влітку 1674 р. Г.Ромодановський та І.Самойлович з військами втекли на Лівобережжя, залишивши населення правого берега на поталу ворогові. Дорошенко, який неодноразово попереджав Москву про авантюризм її дій та їх наслідки для мирного населення, запобігти жорстокостям і грабункам турків не зміг і втратив залишки свого політичного впливу. Його стали покидати раніше віддані війська, родичі, друзі. Для виснажених і обездолених багаторічними війнами людей національно – державницькі ідеї П.Дорошенка втрачали сенс, бо вимагали жертв, яких вони вже просто не могли принести.

У вересні 1676 р. під стінами своєї столиці Чигирини П.Дорошенко склав зброю перед московськими та лівобережними козацькими військами і присягнув на вірність Росії.

Падіння гетьманства П.Дорошенка означало ліквідацію українських державних інституцій на Правобережжі. Перестала існувати єдина державна структура – гетьманат, що зберігалася в Україні протягом другої половини 60-х – першої половини 70-х рр. попри територіальне розчленування і наявність кількох центрів влади (Правобережжя і Лівобережжя) і одна лише могла забезпечити розвиток і захист завоювань Української революції. Руйнування гетьманату стало її політичним завершенням.

Таким чином, національна революція зазнала поразки : не вдалося ні створити єдину самостійну державу в етнічних межах України, ні відстояти незалежність Козацької України. Основними причинами поразки, як вони визначаються в сучасних наукових дослідженнях проблеми, були:

- – зрада національним інтересам з боку панівного магнатсько-шляхетського стану українського суспільства, більшість якого на боці Польщі боролася проти власного народу;

- – незавершеність становлення та слабкість державницької свідомості нової, козацько-старшинської національної еліти, відсутність у неї політичного досвіду;

- – перебування в зародковому стані на початок революції національної державної ідеї, що обумовило політику козацького автономізму, втрату Західної України і стратегічної ініціативи в 1648 р., породило проблему соборності Української держави;

- – ліквідація встановленого Б.Хмельницьким спадкового гетьманату, утвердження республікансько-олігархічної форми правління, які призвели до слабкості центральної влади, міжособної боротьби і сваволі старшинських угруповань;

– – допущені після смерті Б.Хмельницького прорахунки у внутрішній політиці гетьманів, що провокували соціальні конфлікти і громадянську війну;

– – агресія з боку сусідніх держав, які прагнули не допустити самостійності, соборності і незалежності України.

В боротьбі за визволення народ поніс величезні втрати від воєнних дій, голоду, епідемій, захоплення в ясир, переселень – до 70 % населення, а на Правобережжі було втрачено 85-90% жителів . Ледь не повні три десятиліття війни вщент розорили господарство краю, були зруйновані майже всі міста.

Однак жертви не були даремними. Революція привела до створення національної держави, частина якої в формі автономії існувала близько 100 років у складі Росії; сприяла розвитку національної свідомості українців і формуванню їх державної ідеї, що в наступних поколіннях відродилася боротьбою за визволення і незалежність. Як відзначав М.С.Грушевський , - “В останнім рахунку, в перспективах, велике потрясіння, викликане Хмельниччиною, було для народу благодійне. Дало їм почути себе людьми – не простими, а повновартісними. Ожило в їх душах невмирущий потяг до відродження свого людського стану не на коротку хвилю, а навіки. Від Хмельниччини веде свій початок нове українське життя”.

Література для подальшого вивчення теми:

Д ж е р е л а

Величко С. Л. Літопис. Т. 1-2. – К., 1991.

Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы: В 3-х т. – М., 1953.

Документи Богдана Хмельницького (1648-1657). – К., 1961.

Історія України в прозових творах та документах:

6. Коли земля стогнала “Друга половина ХУІ – перша половина ХУІІ ст. – К., 1995.

7. Руїна. Друга половина ХУІІ ст. – К., 1996.

Літопис Самовидця. – К., 1971.

Апанович О.М. Воєнне мистецтво Богдана Хмельницького та його сподвижників // Укр.іст.журн. – 1995. № 4.

Апанович О. Українсько-російський договір 1654 р.: Міфи і реальність. – К., 1994.

- Борисенко В.Й.* Курс української історії: З найдавніших часів до XX століття. – К., 1996.
- Горобець В.М.* Московська політика Богдана Хмельницького: дипломатична риторика та політична практика // Укр.іст.журн. – 1995. - № 4.
- Історія України.* – К., 1997.
- Історія України в особах: IX-XVIII ст.* – К., 1993.
- Кучма Л.Д.* Доповідь на урочистих зборах з нагоди 400-річчя від дня народження Богдана Хмельницького // Укр.іст.журн. – 1996. - № 4.
- Лисяк-Рудницький І.* Переяслав: історія і міф // Лисяк-Рудницький І. Історичні есе Т.1. – К., 1994.
- Смолій В.А.* Українська козацька держава // Укр.іст.журн. – 1991. - № 4.
- Смолій В.А., Степанков В.С.* Богдан Хмельницький. Соціально-політичний портрет. – К., 1993, 1995.
- Смолій В.А., Степанков В.С.* Українська національна революція 1648-1676 рр. крізь призму століть // Укр.іст.журн. – 1998. - №№ 1-3.
- Степанков В.С.* Антифеодальна боротьба в роки Визвольної війни та її вплив на формування української держави (1648-1654).– Львів, 1991.
- Яковлева Т.* Гетьманщина в другій половині 50-х років ХУІІ ст. Причини і початок Руїни. – К., 1998.
- Яковлів А.* Українсько-московські договори в ХУІІ-ХУІІІ віках // Укр.іст.журн. – 1993. - № 4-6; № 7-8. 1994. - № 2-3.